

УДК: [336.14:352]:316.334.55(477.54)

Л. В. ЛИСЕНКО

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В СЕЛАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано сучасний демографічний стан сільських територій Харківської області, визначено роль і значення місцевого самоврядування у формуванні сильної та дієздатної територіальної громади з економічно потужним потенціалом. Визначено аспекти соціально-психологічного характеру, що перешкоджають розбудові міцної територіальної громади на селі.

The modern demographic condition of rural territories of the Kharkov area is analyzed, defined a role and value of local government at formation of a strong and capable territorial community with powerful economically active population. It is defined aspects of socially-psychological character which are a hindrance of creation of a strong territorial community on village.

Останніми роками в усіх регіонах України відбувається різке погіршення демографічної ситуації. Ще на початку 1990-х рр. населення України становило 52 млн людей, сьогодні – 46 млн. Найбільша прогресія в погіршенні демографічної ситуації спостерігається в сільській місцевості. В умовах економічної, екологічної, політичної кризових ситуацій, які охопили всю країну, причинами демографічного спаду можна також назвати “безсистемний підхід до управління адміністративними територіями та відсутність методології прогнозування та стратегічного керування майбутньою поведінкою організаційних систем регіонів” [1, с. 452].

Щороку уряд країни виділяє кошти з державного бюджету на розбудову села, створюються фонди і програми, використовується міжнародна допомога. На жаль, село і далі руйнується, переважна більшість фінансових ресурсів, ідей і реальної підтримки або не повністю потрапляють до сільських територій, або так і залишаються нереалізованими. Дотримуємося думки, що всі зовнішні зусилля, які не підкріплені систематичною співпрацею і готовністю місцевої громади активно працювати, іноді є недоцільними, а в умовах обмеженості ресурсів – свого роду “грошима, викинутими на вітер”. Самоврядування повинне стати сильною ланкою на території села. Не можна, щоб селяни очікували на державну підтримку, поступово деградуючи, бо це створює цілковиту залежність громади від зовнішніх ресурсів, що в сучасних ринкових умовах є неприпустимим та автоматично призводить до занепаду. Тільки міцне село, осердям якого є дієздатна територіальна громада з потужною системою самоврядування, яка готова до раціонального використання ресурсів, пошуку нових ідей виходу з кризового стану, є складовою ланкою і країни в цілому.

Сьогодні на селі високими темпами скорочується населення, село старішає, а подекуди навіть вимирає, але в багатьох областях України є приклади селищ, що

намагаються вистояти, досягають успіху і на сьогодні є прикладом для наслідування. Позитивний досвід грицівської громади (сміт Гриців Шепетівського району Хмельницької області) доводить, як із безперспективного селища воно поступово перетворились на громаду, де не бояться працювати міжнародні фонди, вкладаються інвестиції у приватний бізнес, розвиваються інноваційні інформаційно-освітні проекти, і в основі всього цього є побудова нового бачення кожного громадянина, мешканця адміністративно-територіальної одиниці щодо системи управління своїм життям [2]. Важливою проблемою, що ускладнює ситуації навколо розвитку сільських територій є, передусім, відсутність у громадах людей, які були б готові до нестандартного пошуку ідей виходу з кризи, які б мали спеціальну підготовку, знання, вміння і головне – бажання працювати на себе і на благо громади. Це повинні бути лідери, які не просто хотіли б організувати життя громади, але і мали б відповідні знання, аби спромогтися запустити механізм саморозвитку економічного і соціального відродження.

Проблемам демографічної ситуації, що сьогодні склалася в Україні в цілому і в сільській місцевості зокрема, присвячено чимало наукових праць відомих українських вчених – демографів, економістів-аграрників, соціологів. Розгляд проблем соціально-демографічного занепаду часто можна зустріти в роботах Л. Шепотько, І. Прокопи, О. Попової, В. Рябокони, О. Бородіної та багатьох інших науковців; усі вони звертають увагу на проблеми бідності на селі, занепаду соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи і, в кінцевому підсумку, поступове вимирання сільських населених пунктів [3 – 6].

На думку І. Прокопи та О. Попової, “деградація демографічно-поселенського потенціалу – кінцевий наслідок і найбільш видима частина цілого комплексу негативних економічних і соціальних процесів, які відбуваються в сільській місцевості України впродовж історично тривалого періоду і причиною яких є не лише суто сільські чи сільськогосподарські, але й загальнонаціональні економічні та інші проблеми”. Автори виділяють і досліджують “демопоселенський зріз” у системі життєдіяльності населення сільської місцевості як важливий фактор забезпечення сталого розвитку сільських територій [4, с. 63–64].

Аналізуючи впроваджену в дію державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 р., В. Рябоконь наголошує на першочергових завданнях, що стоять перед державою, і зосереджує увагу на масштабності комплексних завдань соціального розвитку українського села. Мається на увазі впровадження соціальних стандартів і нормативів у сільській місцевості, проведення паспортизації кожного села та ін. [5, с. 4]. Зараз спостерігаємо ситуацією, коли, станом на кінець 2009 р., масова паспортизація села не розпочалася через брак фінансування. А ж це досить працемістка робота, що необхідна для раціонального розподілу державної підтримки й розроблення місцевих стратегій розвитку кожної з сільських територій.

Аналіз демографічного стану країни чи будь-якої області є досить поширеним явищем в економічній науці. Малодослідженим залишається аспект місцевого самоврядування в контексті демографічної ситуації, вплив безсистемного підходу до управління адміністративними територіями з боку як держави, так і органів місцевого самоврядування.

У цій публікації маємо на меті: проаналізувати сучасний демографічний стан сільських територій Харківської області; визначити роль і значення місцевого самоврядування при формуванні сильної і дієздатної територіальної громади з потужним економічним потенціалом; визначити аспекти, що перешкоджають розбудові міцної територіальної громади на селі.

Існує досить тісна залежність між демографічною ситуацією на селі та роллю місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування – це управління справами певної території, вирішення проблем, пошук резервів подальшого розвитку, визначення перспектив. За будь-якого соціально-економічного стану країни завжди існують проблеми на селі, і саме вміле та ефективне вирішення цих проблем на певній території визначає дієвість місцевого самоврядування.

На прикладі Харківської області ми вирішили проаналізувати динаміку кількості сільських населених пунктів і сільського населення (таблиця).

Так, за період з 1991 по 2008 рр. в Харківській області відбулися істотні зміни в кількості сільських населених пунктів і сільського населення. У цілому, за цей період припинило своє існування 59 сіл або селищ (це майже 4 %). Якщо на 1 січня 1991 р. було 1741 сільських населених пунктів, то вже на 1 січня 2001 р. – 1684. Зникли з карти Харківської області й України такі сільські населені пункти: с. Відродження (Балакліївського району), с. Деркачі та с. Копанки (Богодухівського району), с. Помилуйнівка (Боровського району), с. Олександрівка перша (Лозівського району), с. Цяцьківка (Нововодолазького району), с. Яроші, с. Новоолександрівка та с. Ключки (Харківського район) та ін. Станом на 1 січня 2002р. зникло с. Островське (Борівського району), а на 1 січня 2007 р. зникло с. Красний Гай (Борівського району)¹.

Отже, сьогодні на території області залишилося 1682 сільських населених пункти, і надалі тенденція є невтішною. Також відбувається неухильне зменшення чисельності сільських жителів (більше ніж на 16 %). Уже станом на 2008 р. сільське населення Харківської області становило 564,9 тис. осіб., у тому числі 263,3 тис. осіб – чоловіки, 301,6 тис. осіб – жінки. У цілому, понад 20 % населення області складає сільське населення. Головним чинником зменшення чисельності сільського населення області є природне скорочення. Особливо високим цей показник був у 2006 р. – 8451 осіб на рік; уже в 2008 р. цей показник є трохи нижчим – 6297 осіб. Так, природне скорочення спостерігалось протягом усього періоду Української незалежності, але, порівняно з 1990 р., у 2008 р. воно збільшилося на 44,3 %. Народжуваність у сільській місцевості в 2008 р. трохи зросла, порівняно з попередніми роками, і коефіцієнт склав 10,0, у той час як коефіцієнт для міста – 9,7; лише 20 % новонароджених належать до сільської місцевості, порівняно з усією чисельністю новонароджених області; з 1990 р. спостерігалось скорочення новонароджених за роками, і лише з 2006 р. починає відновлюватися невеличке зростання, але в цілому в 2008 р. чисельність новонароджених становить лише 76 %, порівняно з 1990 р.

Натомість коефіцієнт смертності має тенденцію до зростання, і для села він суттєво перевищує аналогічний показник у місті. Так, станом на 1 січня 2009 р. по Харківській області цей коефіцієнт склав 21,1, порівняно з 14,9 для міста, у сільській

місцевості області померло 11 925 осіб – майже 27 % від загальнообласної чисельності померлих, а у співвідношенні з 1990 р. смертність зросла майже на 2 % [7].

Через значний спад рівня життя, і передусім невідповідність його до наявних у суспільстві (хоча б наближених до міських) стандартів, триває процес зниження народжуваності та зростання смертності в сільській місцевості.

Міграція населення також посідає особливе місце серед демографічних процесів на селі. Саме міграція може виступати індикатором соціально-економічних, політичних та інших змін у суспільстві, зменшуючи чи збільшуючи чисельність населення, змінюючи його статево-вікову структуру. У 2008 р. сальдо сільської міграції від'ємне – 1300 осіб (0,23 % від загальної чисельності селян Харківської області); порівняно з 2005 р., сальдо міграції в сільській місцевості за всіма потоками вже становить 52 %, що начебто свідчить про зменшення потоку міграції, але насправді це пов'язано з тим, що найбільш активна і працездатна частина населення вже майже покинула село, хоча і продовжується вплив населення з сільської місцевості. Переміщення населення в регіоні відбиває зміну у співвідношенні міського і сільського населення області, також ця міграція змінює чисельність населення й окремих адміністративних одиниць. Позитивні зрушення в міграційному сальдо спостерігалися лише в 2007 р. за рахунок міграції між країнами, приріст склав 26 осіб. Міграційні процеси в більшості випадків зумовлені пошуком роботи і кращої долі для себе і своєї родини. Згідно зі статистичною інформацією по Харківській області основними видами діяльності залишається сільське господарство, бюджетні установи та інші державні підприємства. Важливо зрозуміти необхідність реформування сільських регіонів, враховуючи наявні можливості сільськотериторіальних утворень, а також інтереси селян. Забезпечення зайнятості на селі через створення цивілізованих умов для самозайнятості вирішить проблеми і поліпшення добробуту, умов праці та побуту, а це, у свою чергу, дозволить розвивати духовну культуру, охорону здоров'я сільського населення та інші характеристики суспільного благополуччя.

Ситуація із забезпеченістю зайнятості характеризується високим рівнем безробіття. Сільське економічно активне населення області в 2008 р. складало 21,6 % від загального показника по області, у тому числі 20,5 % – населення працездатного віку і 35,5 % – економічно активне населення старше працездатного віку. Дана статистика підтверджує той факт, що на селі залишаються працювати в переважній більшості люди похилого віку, яким набагато важче, ніж молоді, знайти роботу в місті, велика ж частка працездатного населення продовжує виїжджати до міст у пошуках роботи. Офіційний рівень безробіття в сільській місцевості Харківської області в 2008 р. склав 6,3 %, у місті – 5,0 %. Чисельність зареєстрованих безробітних в області в 2008 р. всього 73,6 тис. осіб, серед них 18,9 тис. осіб – мешканці сільської місцевості, це приблизно 26 % від сукупної чисельності безробітних області [7]. На жаль, цей показник неповний, бо існує приховане і нерестроване безробіття. Вважаємо, що розвиток нетрадиційних форм сільськотериторіальних утворень і видів зайнятості на селі (сільський туризм, народні промисли, мале підприємництво) може бути одним із раціональних способів вирішення проблеми зайнятості. Хоча, звичайно, сільське господарство є пріоритетним видом підприємницької діяльності

для сільських територій Харківської області.

Отже, аналіз демографічної ситуації в сільській місцевості Харківської області характеризується досить значною міграцією сільського населення до великих міст, через пошук кращої роботи, низькою народжуваністю, високою смертністю, а також поступовим вимиранням цілих сіл і зникненням цілих населених пунктів з мапи області.

Демографічна ситуація на селі дуже складна, можна навіть сказати – у певних випадках, критична. Як створювати родини, народжувати і виховувати дітей на селі за відсутності шкіл, лікарень, аптек, транспортного сполучення, тобто нормального соціального забезпечення? Яка молодь ризикне повернутися в таке село, після навчання в міських вищих навчальних закладах?

На нашу думку, за умов ефективного самоврядування сільської громади демографічна ситуація, в контексті міграційних процесів, загального зниження рівня народжуваності та підвищення рівня смертності, покращується, і навпаки, в умовах загального спаду економічної активності в країні, занепаду суспільного життя громади, неефективного самоврядування демографічна ситуація погіршується швидкими темпами. Підсумовуючи все вищесказане, можна відзначити зв'язок у вигляді ефекту мультиплікатора, який проявляється в разі збільшення спроможності місцевих мешканців, що, у свою чергу, приводить до зміцнення громади, покращення економічного, соціально-психологічного клімату в громаді, демографічної ситуації, причому на величину, більшу ніж первісні витрати. Цей ефект можна умовно порівняти з ефектом кинутого у воду каменя, що викликає появу кіл на воді. Так і інвестиції в місцеве самоврядування на селі, “кинуті” в суспільний розвиток громади, викликають реакцію у вигляді покращення демографічної ситуації в сільській місцевості і взагалі суспільного добробуту.

Метою розбудови сільських територій має бути престижне життя на селі, що сьогодні є пріоритетним завданням більшості розвинутих країни Європи та Америки. Ми переконані, що сталий розвиток сільських населених пунктів може спиратись лише на сучасну модель місцевого самоврядування, звичайно за умови підтримки держави. Водночас слід зазначити, що в складних економічних умовах, за недостатнього фінансування, коли селяни в переважній більшості покинуті державою, одним із засобів досягнення успіхів у “жорстокій боротьбі за виживання” є об'єднання, кооперування зусиль всієї громади, запровадження позитивного досвіду, який уже є і в Україні, визначення стратегій розбудови власного життя. Усі ці зусилля потребують допомоги держави при розподілі фінансування між регіонами, плануванні розвитку сільських територій, виконанні державної програми розвитку українського села.

Ми спілкувалися з багатьма головами сільських і селищних рад Харківської області з приводу шляхів розбудови міцного села, дієздатної громади. На жаль, переважна більшість з них покладає надії лише на фінансові фактори, зовнішню фінансову допомогу, що свідчить про розповсюдженість споживацьких настроїв у громадах. Про це також говорять виявлені в ході опитування фактори соціально-психологічного характеру:

– незацікавленість у нововведеннях у самоврядуванні, низькі інтерес і мотивація до будь-яких новацій, у тому числі і до розбудови активного суспільного життя всієї

громади, формування власного погляду на розвиток свого населеного пункту, а також потребування постійного контролю і співпраці з органами державної влади;

– реальна заклопотаність місцевих лідерів (голів сільських або селищних рад), які виступають і суддями, і міліцією на селі, не кажучи про свої посадові обов'язки, через це відсутність вільного часу для навчання та впровадження інновацій;

– більша інформаційна обмеженість сільських жителів через невідповідність технічної бази до сучасних умов, передусім, мається на увазі відсутність або недостатня кількість комп'ютерних засобів і мережі Інтернет;

– консерватизм поглядів на більшість ситуацій, стосунки, які роками склалися в громаді, – усе це заважає об'єктивному оцінюванню ситуації і, відповідно, стратегічному плануванню життєдіяльності конкретних адміністративних одиниць;

– слабкість віри в себе, у своїх сусідів, у свою громаду.

Сільські громади, в переважній більшості, сьогодні не розвиваються через зменшення людського потенціалу (депопуляція, міграція в міста), відбувається занепад розвитку окремої особистості на селі. Ті сільські території, які зберегли людські ресурси, потребують зовнішньої допомоги і внутрішнього імпульсу у вигляді розвитку самоврядування.

Література:

1. *Лотоцький І. І.* Демографічний стан сільських територій на регіональному рівні / І. І. Лотоцький // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій : матеріали Сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ, 9-10 листоп. 2005 р. / [редкол.: П. Т. Саблук та ін.]. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2005. – С. 452–458.

2. *Гнатюк Н.* Розвиток сільських громад потребує команди добровольців з числа висококласних спеціалістів / Наталія Гнатюк. – Режим доступу : <http://www.municipal.gov.ua/data/loads/gnatyuk.doc>.

3. *Шепетько Л.* Село: сучасна політика і стратегія розвитку / Л. О. Шепетько, І. В. Прокопа, О. Максим'юк. – К., 1997. – 330 с.

4. *Прокопа І. В.* Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози / І. В. Прокопа, О. Л. Попова // Економіка і прогнозування : Наук.-аналіт. журн. – 2008. – № 1. – С. 63–84.

5. *Рябокоть В. П.* Відродження українського села – пріоритетний напрям аграрної політики держави / В. П. Рябокоть // Економіка АПК. – 2007. – № 12. – С. 3–7.

6. *Бородіна О. М.* Особливості прояву теорії людського капіталу в умовах спаду в аграрному секторі економіки / О. М. Бородіна // Агроінком. – 2004. – № 4. – С. 25–30.

7. Харківська область у 2008 році : стат. щоріч. / за ред. М. Л. Чмихало // Держкомстат України, Головне управління статистики в Харківській області. – Х., 2009. – 600 с.

Надійшла до редколегії 12.01.2010 р.